

ҚУЁШ ШАРҚДАН ЧИҚАДИ¹

Маълумки, халқлар орасидаги маданий алоқалар инсониятни узлуксиз тадрижий ривожланишга олиб келади. XIX асрнинг бошларидан Россияда Шарқ маданиятига, тарихига, фалсафасига ва адабиётига эътибор кучайди. “Вестник Европы” ва бошқа журналларда Шарқ халқлари фольклори, адабиёти, фалсафаси ва санъатига оид кўплаб мақолалар, таржималар эълон қилинди.

Рус китобхонлари Қуръони карим, “Минг бир кеча” билан, Фирдавсий, Саъдий, Ҳофиз, Навоий каби ўнлаб муаллифларнинг асарлари намуналари билан танишди. Ўша даврларда Жуковский, Пушкин ва бошқа номдор ёзувчи ва шоирлар Шарқ ижодкорлари асарлари намуналаридан қувват олганлиги уларнинг ижодида сезилиб туради².

1890 йилнинг бошларида Москва саҳхофларидан бири Иван Бунинга Шайх Саъдийнинг “Гулистон” асарини совға қилади. Ёзувчи бу ҳолатни қуйидагича эслайди: “Москвада букри, қария саҳхофнинг китоб дўкони бўлар эди...Эсимда киш, дўкон жуда ҳам совуқ бўлганидан нафасимдан буғ кўтарилар, мен чўккалар ўтирган ҳолда хона бурчагида бетартиб қалашиб ётган китобларни титкилаб кўрар эдим. Кекса дўкондар эски курсида ўтирар, чой хўплар ва мендан ўткир нигоҳини узмас эди.

- Демак, сиз ҳам ёзувчисиз, йигитча?
- Ҳа, ёзиб тураман.
- Сиз Саъдийнинг “Гулистон”ини ўқиганмисиз? Мен сизга бу китобни эсдалик

учун совға қиламан. Бу асарда ҳақиқий олтин сўзлар бор. Сиз эса айниқса Саъдийнинг мана бу сўзларини яхшилаб эслаб қолинг: “Ҳар қандай хазинани юз бошли аждар кўриқлайди”. Ушбу фикрни чуқур тушуниб олиш керак. Бу сизга адабиёт соҳасига киришингизга оқ фотиҳам бўлсин.

Ёзувчи зоти бугунги кунда жуда майдалашиб кетди. Биласизми нима учун? Уларнинг фикрича хазинани ҳеч қандай тайёргарликсиз, жуда осонлик билан қўлга киритиш мумкин. Йўқ, бундай бўлмайди. Бу ерда нафс учун эмас, ҳаёт учун тўхтовсиз кураш кетади. Бу қарама-қаршилик инмон “тўрт оёқлик чўбин от”га мингунича шиддатли давом этаверади. Сиз ушбу фикрлар кимга мансуб эканини биласизми? Бу сўзларни Саъдийнинг юқоридаги асаридан келиб чиқиб А.Пушкин айтган. Буларни мен саҳхоф Богомоловдан эшитганман”³.

XIX аср охирлари – XX аср бошлари руч халқи ҳаётида, адабиётида, фалсафаси ва тарихида кучли ўзгаришлар даври бўлди. Ҳаётни тубдан ўзгартиришга даъват этувчи шиорлар, чақириқлар, кундан-кун кўпайиб борди, натижада адабиётда ҳам турли оқимлар пайдо бўлди, уларнинг аксарияти бадииятдан йироқ эди. Натижада баъзи ёзувчилар ўз ижодини Шарқ тарихи, фалсафаси ва маданияти билан боғлаб, янги, инсоният руҳиятига яқин оҳанглар ва мавзуларни топди.

И.Бунин Саъдийнинг “Бўстон” ва “Гулистон” асарлари ҳамда “Қуръон” билан танишар экан, уларнинг очиқ дидактик, тарбиявий жиҳатлари Ғарб адабиётидан фарқ

¹ Мустафо Байёшанов. Солнце восходит с Востока // Звезда Востока, 2015, №4. – с.99-102.

² М. Байёшанов. Восток в творчестве И.Бунина // Казаховедение (г. Чимкент), 2015, №2, с. 119-126; М. Байёшанов. Амир Темура в русской прозе XX века // Казаховедение, 2013, №4, с. 80-88.

³ Бунин И.А. Собрание сочинений в 9 томах, Т.9. – Москва: “Художественная литература”, 1967. – с. 277-278 – Ушбу нарча таржимаси бизники – М.Б.

қилишни тушунди ва ўзи учун янги бир дунёни кашф этди. Адибда ана шу китобларда кўрсатилган мамлакатларни зиёрат қилиш иштиёқи пайдо бўлади. 1903 йилда саёҳатга отланар экан, ўзи билан Қуръони каримни ва Саъдий асарларини олади ва уларни ҳар кун, мунтазам мутолаа қилади. Рус адиби қадимги Миср, Сурия, Фаластин каби мамлакатлардан кучли таассурот олади.

Саёҳат давомида унга ҳамроҳлик қилган турмуш ўртоғи Вера Николаевнанинг таъкидлашича, Бунин бу даврда Саъдийнинг “Бўстон” ва “Гулистон” асарларини ўқиш билан бирга, уларни рус тилига эркин таржима қила бошлайди. Ўз таржималарини у “Саъдийнинг “Бўстон” достонидан” деб номлаган. Шоир Саъдий асарларидан жаъми 11та шеърий парчани рус тилига таржима қилган.

Умуман, Саъдий асарлари таржимаси XX аср бошларида немис тилидан рус тилига Н. Урри томонидан амалга оширилган ва Петербург шаҳрида чоп этилган. “Гулистон” ва “Бўстон” асарларининг тўлиқ илмий нашри таржима ва шарҳлар билан бирга 1968-1969 йилларда “Шарқ халқлари адабиёти дурдоналари” номи катта туркумда нашрдан чиқарилган.

Шарқ ўзининг мафтункор жилоси билан Бунинни ром этган ва у ушбу минтақа мамлакатларига етти марта саёҳат уюштирган. Бунинг натижасида “Кавсар”, “Қаъбанинг қора тоши”, “Аё-София”, “Яшил байроқ”, “Истанбул”, “Тамжид”, “Сир”, “Шероз гуллари”, “Сулаймон тахти”, “Шарққа”, “Зайнаб”, “Қуёш қасри” каби кўплаб шеърий ва насрий асарлар дунё юзини кўрди.

Эҳтимол, Буниннинг Шарқдан олган кучли таассуротлари инсон ва табиат, ҳаёт фалсафаси, ҳаёт ва ўлим қарама-қаршиликлари, инсон ва табиат бирлиги, халқлар ҳаётидаги ўхшашликлар каби масалаларга эътиборини қаратишга сабаб бўлгандир. Балки, айна шу сабабдан Бунин ислом динига, фалсафасига ўта хушёрлик ва нозиклик билан ёндашган бўлса ажаб эмас. У 1910 йилда “Одесский листок” газетасида чоп этилган интервьюсида мухбир саволига “Мен умуман Шарқни ва унинг динини севаман”, деб жавоб берган. Шоир “Кавсар” ва бошқа асарларида Қуръони карим оятларидан иқтибослар келтирган ва бу билан шеърдаги кўповозликни, сероҳангликни таъминлаган, унга янгича руҳ бағишлаган. Шоир халқлар ва замонлар орасидаги муштарақликни шундай тараннум этади:

Вақт келиб, рўёдан қутулар пайтда

Борлиқ нурга сингиб кетса ногаҳон:

Вужуд мавжудликда тугилар қайта –

Рух жаннатни мангу этганда ошён¹.

Иван Буниннинг Шарқ мавзусидаги шеърлари психология нуқтаи назардан ишонарли тасвирлангани, диний урф-одатларнинг христианлар воқелигига қарама-қарши қўйилмагани билан ажралиб туради. Яъни, мавлоно Жалолиддин Румий каби, Бунин ҳам барча динлар замирида эзгулик ётганини теран тушуниб етган².

Замонлар ўтади, инсонлар ақлий, руҳий, маънавий баркамоллика интилаверади. ----

- 1 Мақолада ушбу ва кейинги ўринларда Иван Бунин шеърларидан келтирилган намуналарни иктидорли шоир Ҳаёт Шодмон ўзбек тилига таржима қилган. – М.Б.
- 2 **Жалолиддин Румий** (1207-1292) қазо қилганида мусулмонлар, христианлар ва яҳудийлар баравар аза тутишган экан.

Замон ва маконда кечган бу интилишлар, Шарқ халқларининг ижобий тарафлари Ғарбга ўз таъсир кучини сингдиргани шоир ижодида янада яққол кўриниб бораверади. Умуминсоний қадриятларга эҳтиром, боқийлик, хотира, мангулик шоир лирикасида етакчи ғояларни ташкил этади.

Ҳаёт ва мамот ўртасидаги узлуксиз кураш, инсон тақдирининг азалийлиги Бунин лирикасининг яна бир лейтмотивидир. У ўзининг “Йўлчи юлдузлар” шеърида шундай ёзган:

*Сўнгаларга тўла дема сўқмоқлар,
Босган ҳар қадамга ўқи саловат:
Тилагани оқ йўл руҳлари шодлар –
Елка тутганларга ёғилсин раҳмат...*

Шеърдаги лирик қаҳрамон – ўзида эзгуликни, одоб – ахлоқ мужассам этган оддий, номсиз бир инсон. Бунин ўзининг “Саъдий ўғитларидан” асарида: “Хурмо дарахтидек тўғри ва улуғвор бўл”, деб ёзади.

Айтганимиздек, ёзувчи ижодида Шарқ халқлари урф-одатлари, фалсафаси, адабиёти ва маданияти муҳим ўрин тутиши билан бирга унинг асарларида, айниқса, буюк Соҳибқирон Амир Темурнинг бадиий сиймоси алоҳида ўрин тутади. Амир Темурнинг Европа мамлакалари, хусусан, Испания, Англия, Франция ва бошқа мамлакатлар билан олиб борган ижтимоий-сиёсий алоқалари самараси сифатида бу мамлакатларда ушбу улуғ шахс ҳақида кўплаб бадиий асарлар дунёга келгани маълум.

Шарқ мамлакатлари тарихида бундай хоқонлар Соҳибқиронга қадар учрамаган. Унинг халқ тинчлиги ва озодлиги йўлидаги ҳарактлари Бунинга кучли таъсир қилади. Шу боис у Амир Темурга бағишлаб асарлар ёзади.

“Современник” журналининг 1913 йил 4-сонида шоирнинг “Ёқут” номли шеъри чоп этилган:

*Темур ўғлин синаш учун икки тош –
Ёқут бирла яшнар чўғ кўмир тутди:
Ота ҳукми вожиб! Қотирмай ҳеч бош –
Амирзода жимгина амр кутди.
Билса ҳамки жон аччиқ, илки куйиб,
Холдан ҳол ишора йўқлаб куйди:
Худо эса, отадан кўпроқ суйиб
Боланинг кафтига нуфлаб қўйди!*

Асарда Темур ўз ўғлининг иродасини, хушёрлигини, ақл-фаросатини синаб кўриш учун иккита ялтироқ нарса келтиргани, Худонинг каромати туфайли чўғга бораётган гўдак қўли лаълга бурилгани ҳақида сўз боради. Шоир Худонинг иродаси инсон ақлидан юқори деган тўғри хулосага келади.

“Летописи” журналининг 1916 йил октябрь сонида Иван Буниннинг Соҳибқиронни дунёга келтирган онага бағишланган “Ўрда” номли шеъри эълон қилинади. Шоир ўз асарида узоқ ўтмиш воқеаларини хотирасида қайта тиклаб, ўша олис манзараларни аниқ, жонли, аслига мос равишда ёрқин ифодалаган. Айтиш мумкинки, ижодкор истеъдоди унга асрлар оша узоқ ўтмишнинг жўшқин ҳаётини аниқ кўриш ва тасвирлаш имконини берган.

Иван Бунин бу асарида Амир Темурнинг шиддат-шижоатини ва Соҳибқирон Онасига хос мағрурликни мадҳ этган:

Эй мунис, муштипар, кўзлари нигор,

Билармидинг раҳм кўтарган юкни:

Кучоғингда ором топган беозор,

Дунёга келтириб шахси буюкни –

Хонуми бўлганинг Соҳибқиронга?!

Орадан бир неча йил ўтиб Бунин яна буюк Амир Темур образига мурожаат қилади. Адиб 1921 йили, яъни муҳожирликда яшай бошлаган даврида машҳур “Темурхон” фалсафий ҳикоясини чоп этади. Унча катта бўлмаган бу ҳикоя ўзининг теран фалсафий моҳияти, маъно ва мазмуни, тарихий ҳодисаларга ишоралар кўплиги билан эътиборга лойиқ:

“Бу ёруғ оламда Темурбекдан шонлироқ, шавкатлироқ хон бўлмаган. Ой ости мамлакатлари халқларининг барчаси унинг номини эшитибок қўрқув ва таҳликага тушар, энг гўзал жувонлар ва қизлар бир лаҳзага бўлса ҳам унинг қули бўлишни орзу қилишар эди...”

Ер юзида сендан журъатлироқ, донгдорроқ, бахтиёрроқ, инсон бўлмаган, бўғдойранг юзли, чўғ нигоҳли Жабройилга монанд, ақлу заковатда подшоҳ Сулаймон каби доно, шуқуҳли Темурбек. Сенинг бошингдаги салланг ипаклари жаннат гўзалликларини эслатар, унга қадалган лаъл етти хилда жилонар ва товланар эди”¹.

Иван Бунин ҳикоясида тасвирланишича, буюк саркарда кўплаб халқлар ва мамлакатлар тақдирини ўзига бўйсундиради, лекин бирданига унда ҳукмронликка бўлган қизиқиш сўнади. Шафқатсиз қазо яқинлашаётганини ва ўлим олдида ўзининг ожизлигини англаган Жаҳонгир Яратганининг иродасига бўйсунди. Соҳибқирон ўзининг ақли, фаросати, ку-қудрати билан ярим дунёни ўзига тобе этади, лекин ўлимни енга олмайди. Ҳақиқатан ҳам, инсон қанчалик буюк бўлмасин у инсонлигича қолаверади ва ҳамиша ўлим олдида ожиздир. Иван Буниннинг ушбу ҳикоясини мутолаа қилар эканмиз, кўз ўнгимизда авлиёсифат покдомон зот, ўз тақдирини Парвардигорга ишонган имонғэйтиқодли шахс гавдаланади. Худонинг иродаси банданинг қудратидан юқори эканига, курашишнинг бефойдалигига Темурхон иқрор бўлади. Зеро, у буюк фотих, шу билан бирга Аллохни унутмаган инсон ҳамдир.

Асарнинг ёзилишида Иван Бунин Амир Темур ҳаётидан олинган автобиографик маълумотлардан фойдаланганини таъкидлаш лозим. Гап шундаки, Соҳибқирон ҳақидаги маълумотлар XIX асрда Н.П. Остроумов томонидан рус тилига таржима қилинган.

¹ Бунин И. А. Собрание сочинений в 9 томах, Т.1. – Москва: “Художественная литература”, 1967. – с.357. – *Ушбу нарча таржимаси бизники – М.Б.*

Кейинги йилларда олиб борилган тадқиқотлар “Темур тузуклари” асари эски ўзбек тилида ёзилиб, сўнг форс тилига таржима қилинганини кўрсатди. Бу фактлар “Темур тузуклари”нинг форс тилидаги вариантыни текстологик таҳлил қилиш орқали аниқланди. Шубҳасиз, рус адиби Амир Темурнинг куч-қудрати ва шиддат-шижоатига, метин иродаси ва мустаҳкам эътиқодига тан берган. Шу боис айна жиҳатларни ўз асарларида Саъдий, Фирдавсий ва Шарқ адабиётининг бошқа намояндalари асарларига кўп мурожаат қилган, улардаги парчалар, жумла ва иборалар, ҳикмат ва маталларни ўз ижодида қўллаган. Шунингдек, Шарқ халқларининг ҳикматли сўзлари ва мақоллари, Қуръони карим оятларини ҳам Иван Бунин асарларида кўплаб учратиш мумкин.

Ҳар қандай интеллектуал муносабатлар турли даврларда ёзилган матнларнинг бири-бирига сингиши натижаси сифатида намоён бўлади, албатта. Янги қатлам эскисини янгилаб боради, натижада мураккаб полифоник кўповозилик дунёга келади. Иван Бунин 1911 йили “Пайғамбарнинг вафоти” асарини ёзган. Ҳикоя анъанавий диний мавзуда бўлиб, ҳаётнинг фонийлиги ва бебаҳолиги, ўлимнинг ҳақлиги унинг асосий ғоясини ташкил қилади. Бу масалани Иван Бунин Шайх Саъдийнинг куйидаги сўзлари билан тасдиқлайди: “ажал элчиси чўпоннинг илтижосига ҳам, фотиҳнинг иродасига ҳам бўйсунмайди. Тўхта: ўлгандан сўнг фикрларга бой бош чаноғимиз тупроққа коришдаи, ўлим ҳокон эмас, Сен Отабек Абубакр эмассан: ундан ҳаётингни сотиб ололмайсан”¹.

Иван Бунин кейинчалик ҳам Шарқ халқлари ҳаёт тарзи ҳақида шеърӣй ва насрий асарлар ёзган. Унинг 1911 йилда эълон қилинган “Фарёд” номли ҳикоясида фарзандини урушда йўқотган отанинг руҳий ҳолати очиб берилган. 1924 йилда ёзилган “Қайғу” ҳикояси эса Мисрнинг қадимги фожиавий тарихига бағишланган.

Мухтасар айтганда, Иван Бунин кўҳна ва навқирон Шарқ тарихи, бу минтақада яшаган, ижод қилган буюк шахслар, уларнинг илмӣй, бадиӣй, тарихӣй асарлари мазмун-моҳиятига чуқур кириб борган ҳамда бошқаларни ҳам шундай йўл тутишга ундаган.

Иван Буниннинг Шарқ мамлакатларига етти марта сафар уюштиргани, Амир Темур лаълининг етти хил жилोलаниши, бутун оламнинг етти кунда яратилиши – рақамлар сир-синоатига шарқона асосда теран фалсафӣй-илоҳӣй ёндашув билан боғлиқ бу каби воқеликларнинг барчаси адиб асарларида ўзининг ёрқин ифодасини топган. Натижада у “Шарқ – қуёш мамлақати, келажак – Шарқники”, деган хулосага келган².

1 Бунин И.А. Собрание сочинений в 9 томах, Т.1. – Москва: “Художественная литература”, 1967.-с.193. – *Ушбу парча таржимаси бизники – М.Б.*

2 Уша манба.- с.127. - *Ушбу парча таржимаси бизники – М.Б.*

